

Сергій Швидкий
(Слов'янськ)

**ОБРЯД ЗАМОВЛЯННЯ
В ТРАДИЦІЙНІЙ
МЕДИЧНІЙ КУЛЬТУРІ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
СЛОБОЖАНЩИНИ**

В обряді замовляння вербальний текст посідає центральне місце, а тому тривалий час науковці більшу увагу звертали саме на тексти замовлянь. З цього приводу видатний український учений В. Петров слушно зауважував, що методологічної помилки припускається той дослідник, який обрядові жанри у фольклорі розглядає без зв'язку з обрядом¹.

Обряд замовляння є однією із жорстко регламентованих сфер поведінки цілителя. Сягаючи своїм корінням сивої давнини, він (обряд) і сьогодні відіграє важливу роль у повсякденному житті знахарів. Усе, що пов'язане з обрядом замовляння, і зараз залишається сакралізованим. Особи, які мають стосунок до знахарства, не лише в ситуаціях із обрядом замовляння, а й у повсякденному житті виділяються з буденного середовища. Будь-який знахар має у своїй місцевості певний імідж. Життя в «образі» для нього є постійним і звичним, якщо він сам зараховує себе до професіоналів, а оточення визнає його за такого. Чаклуни, відуни, знахарі – це певною мірою марковані члени громади з відповідною рольовою поведінкою, їхнє повсякденне життя сприймається як ритуалізоване, пов'язане із сакральним, «яке балансує на межі з профанічним, хоча б опосередковано і негативно означає ту межу, а в деяких ключових точках безпосеред-

ньо реалізує свою протилежність сфері профанічного»².

Ступінь реалізації поведінки знахарів у буденному житті в кожному конкретному випадку різний. У тих, хто пов'язаний із чорною магією, хто претендує на роль чаклуна або хоча б відуна, тяжіння до особливості, маркованості проявляється значно виразніше, ніж у знахарів³. Специфічний статус людини такої «професії» пов'язаний із тим, що в її житті постійно чергуються миті ритуальної практики і буденності. Саме існування на межі профанного й сакрального дозволяє знахарю виконувати свою роль. У нього є мовби два варіанти його ролі: звичайний (ритуалізована поведінка) і робочий (ритуальна поведінка). Майже в усіх фольклорно-етнографічних матеріалах свідчення про поведінку знахарів та їхню психологію відсутні або такої інформації обмаль. Це зумовлено труднощами роботи з ними, а також із настановою фольклорної практики розглядати замовляння як першооснову процесу обряду замовлянь. На нашу думку, маючи справу із замовляльною традицією, необхідно вивчати не окремі тексти, які супроводжуються коментарями щодо їх використання, а й замовляльну практику в цілому, весь обряд замовляння як явище народної медичної традиційної культури загалом. Але якщо дослідження фольклорних фактів одночасно в їхніх побутових і культурних проявах знаходить активну підтримку в багатьох дослідників, то психологічній стороні народної творчості фахівці здебільшого не приділяють належної уваги⁴.

Концепція заговірно-замовляльної практики широко висвітлена в науковому доробку В. М. Топорова. Він вважав, що «замовляння являє собою виключно єдину, цілісну конструкцію, котра діє саме як ціле, з яких би частин воно не складалося. Більше того, замовляння не тільки «фольклорні» і «ритуальні», але вони в той же час суттєво відрізняються як від інших фольклорних жанрів, так і від інших видів ритуалу»⁵. Необхідність вивчення замовляння саме як єдиної, цілісної конструкції вимагає, на нашу думку, запровадження поняття обряду замовляння, який необхідно досліджувати з урахуванням особливостей його функціонування в побуті; записи вербальних текстів поза контекстом виконання, зафіксовані в штучній

ситуації, можна використовувати лише як додатковий матеріал для дослідження спеціальних питань, пов'язаних із символікою й особливостями лексики замовлянь.

Обряд замовляння – це оказіонально або завчасно запрограмована обрядовою стороною життя ситуація, у ході якої будь-яка особа здійснює обряд замовляння за допомогою синкретично взаємопов'язаних слів, дій, предметів і за умови повної віри в магічну сутність того, що відбувається. Загальне й часткове в заговірно-замовляльних актах програмується архетипною свідомістю «людини природи» і реалізується без значних відступів від традиції, первісних ритуально-магічних знань. Але народна духовна культура в різних своїх сферах допускає певний ступінь варіативності (вібраційності)⁶. Своєрідна варіативність властива і заговірній практиці.

Специфіка цієї сфери народного життя під час аналізу вимагає врахування ряду специфічних умов. Варіативність обряду замовляння зумовлена кількома показниками: 1) наявністю «професійних» і «непрофесійних» знахарів; 2) характером усвідомлення різними промовниками того, *що* або *хто* здійснює реальний вплив на людей, які підлягають дії замовляння; 3) якісно різними творчими здібностями людей, які належать до тієї чи іншої категорії виконавців. Утілення кожного з названих параметрів у конкретному випадку породжує особливий варіант обряду замовляння⁷.

Поняття професіоналізму в промовників розмите. Із запровадженням християнства починаються переслідування представників традиційної медичної культури як служителів культу язичників. Це було причиною значної зміни мистецтва давньоруських волхвів. Знахар став звичайним членом суспільства, однак продовжував виконувати свої функції. Незважаючи на значну утилітаризацію професії та поступове приземлення образу знахаря, і сьогодні вони поділяються на тих, хто працює найбільш активно із широким колом людей (а саме їх сприймають як професіоналів), і тих, хто здійснює лікувальну практику у своїй сім'ї або серед своїх знайомих. Такий поділ досить суттєвий: «професіонал» для підтримки свого престижу в багатьох випадках ускладнює обряд або ж проводить його за власним уявленням про те, *що* або *хто* здійснює вплив на пацієнта в про-

цесі лікування. Погляди знахарів на те, *що* або *хто* і як здійснює вплив на пацієнта в процесі магічного лікування, різні. При цьому переконання промовника не завжди відповідають тому, про що говориться при цьому в текстах, які він використовує. Як у слові замовляння, так і у свідомості інформатора можуть бути представлені декілька варіантів таких знань. Більшість сучасних знахарів Української Слобожанщини вважають, що вони звертаються до Бога, який допомагає зціленню пацієнта; при цьому знахар сприймає себе посередником між Господом і пацієнтом, мотивуючи це тим, що в процесі лікування він читає «молитви» (насправді це може бути канонічна молитва, апокрифічна молитва, молитва + замовляння, молитвений вступ + замовляння).

Замовляння функціонують в особливих умовах, відмінних від інших комунікативних ситуацій. Припускають присутність двох реальних учасників – знахаря і хворого (іноді можуть бути присутні рідні або близькі люди), а також «фіктивного» учасника – нечистої сили. Комунікація відбувається таким чином, що знахар спілкується, проголошуючи замовляння, а хворий ніби підслуховує цю розмову, тому замовляння іноді мають форму, зрозумілу нечистій силі, якій воно адресоване, і водночас не розраховане на розуміння хворого.

Знахарі вбачають у замовляннях особливий інструмент, яким вони володіють, а тому текст замовляння намагаються приховати й не змінювати його.

У багатьох зафіксованих текстах замовлянь, особливо тих, які мають молитвений вступ, містяться звертання до Бога та святих про допомогу: «Пресвята Богородице, йди на поміч...», «Господи милостивий, Цариця Небесна, Миколаю Угоднику, святий помічнику...». В інших замовляннях акцентовано увагу на допомозі, яка нібито йде безпосередньо від Бога: «Не я вишіптую, а сам Господь вишіптує...» Особи, які звертаються за допомогою до Бога як першооснови впливу, допускають можливість вільного спілкування зі словом у процесі обряду. Для них важлива перш за все щирість прохання, з якою вони звертаються до Бога.

По-справжньому вірячи у вирішальну роль Бога при зціленні, знахар може сприймати відомі йому тексти як звичайні молитви з відповідним ставленням до них: їх можна

розповідати усім охочим, при цьому наголошуючи на певних застереженнях щодо їх передавання (не можна, наприклад, передавати їх злим, нещирим людям – від них нікому користі не буде). Однак частіше у християнський світогляд влітаються язичницькі мотиви стосовно табу щодо передавання текстів замовлянь: передавати їх можна лише один раз і тільки тим, хто молодший від знахаря, хто народився першою дитиною в сім'ї, бажано рідній людині і т. п.

Знахарі часто вводять численні додаткові обмеження, тому що вірять у дієвість особливого слова, яким вони володіють. Така позиція іноді може мати крайні форми: знахар володіє словом, яке діє до тих пір, поки воно є його таємницею. У такому разі переконання, що зцілення є Божою справою, стає другорядним.

Розуміння й трактування характеру та своєрідності впливу знахаря на пацієнта тісно пов'язані з організацією обряду замовляння. Але специфіка всього процесу зцілення, який часто в конкретних умовах можна спрогнозувати, знаючи особливості того чи іншого знахаря, залежить і від основних виконавських характеристик особи, що можна виразити через поняттям «категорія виконавця».

Поділ на виконавські категорії можливий за рівнем поетичності, музичності, у цілому творчої обдарованості промовників, своєрідності їхньої пам'яті. Класифікація промовників на чотири категорії («передавачі», «контамінатори», «імпровізатори», «творці») достатньо точно враховує цю відмінність. В обряді замовляння беруть участь представники будь-яких категорій промовників. Виконавці-передавачі (менш обдаровані, зі слабкою пам'яттю) виконують обряд замовляння тільки в межах своєї сім'ї. Вони зазвичай знають невеличкі тексти, володіють примітивними способами лікування, які застосовують у разі необхідності⁸.

Виконавці-контамінатори (ті, що не вирізняються великими творчими здібностями, особи із середніми здібностями) частіше застосовують у лікувальній практиці обряд замовляння. Серед них трапляються такі, яких можна вважати «професіоналами» у цій сфері. Вони частіше зцілюють від певних хвороб. Такі знахарі використовують тільки ті знання, які їм «передали», намагаючись зберегти якомога точніше й краще набуті ними знання.

Дві інші категорії промовників найбільше проявляють себе в різних сферах духовної культури. Це стосується й обряду замовляння. Виконавці-імпрровізатори відтворюють різні варіанти цього обряду. Серед них є й ті, які вірять і в силу слова, і в божественне начало при впливі на людей. Більшість із них знають багато текстів замовлянь, способів лікування й магічних прийомів різного типу. У спілкуванні з обрядовими засобами імпрровізатори вільніші, ніж контамінатори.

Найздібніші особи творчого складу, яких називають «творцями» або «професіоналами», проявляють себе в цій галузі не менш активно, ніж імпрровізатори. Однак їх вирізняє прагнення до індивідуальної творчості навіть в обряді замовляння. Сподівання на себе, свої сили, здібності, а також бажання самовдосконалюватися, творити нове, притаманне цій категорії виконавців, реалізується в них у застосуванні власних обрядів замовляння особливого типу. Прагнення до індивідуальної творчості вирізняє такий тип особи в будь-якій сфері її діяльності.

Знахарі Української Слобожанщини «працюють» досить різнобічно. У межах цієї території нечисленні абсолютно однакові обряди замовляння. Це підтверджують зібрані матеріали. Так, наприклад, в одній місцевості знахарі використовують у процесі лікування тільки силу слова, в іншій додають до вербальних текстів різні обрядові предмети, дії тощо.

Наше дослідження обряду замовляння базується на достатній кількості матеріалу (більше за сотню промовників). Записи здійснювали упродовж десяти років, коли автор був не тільки безпосереднім збирачем етнографічних матеріалів, але й пацієнтом.

Наші спостереження дозволяють виокремити принаймні три типи обряду замовляння, які мають значне поширення в лікувальній народній традиції знахарів Української Слобожанщини. Один із них, на нашу думку, найпоширеніший особливо останнім часом, можна визначити як «зцілення словом». Таке зцілення полягає в багаторазовому повторенні вербального тексту (3, 7, 9 разів). Наприкінці тексту можуть читатися молитви або їхні уривки. Іноді замовляння можуть включати певні дії, особливо при лікуванні окремих хвороб (наприклад, «спалювати рожу» неможливо без застилання хворого місця

червоною тканиною, спалювання паклі). Незважаючи на те що супровідні дії в подібних обрядах майже завжди примітивні і нечисленні, вони обов'язкові. Судячи з усього, таким типом обряду користуються не тільки знахарі, які можуть справді надати реальну допомогу (тобто є справжніми екстрасенсами), але й багато осіб, які випадково здобули магічні знання. Серед тих, хто лікує словом, є виконавці різних категорій. Ось як, наприклад, замовляла вроки (зглаз) Ф. І. Корнієнко (1902 р. н., проживала в с. Прелесне Слов'янського р-ну Донецької обл.), професійна промовниця, яка вірить у силу слова, водночас не відкидаючи Божого впливу на процес лікування. Вона – знахарка-універсал, яка лікує переляк, вроки, бешиху, захворювання шкіри, внутрішні хвороби та ін. Мистецтво промовництва почала практикувати ще в молоді роки. Замовляти хвороби навчилася в мами, яка була, так само як і вона, людиною неписьменною.

Обряд замовляння вроків (як і інших хвороб) відбувається в спеціально відведеній для цього кімнаті й завжди на одному й тому самому місці. Пацієнта саджають на стілець. Перехрестившись і прочитавши «Отче наш...», промовниця кладе праву руку на голову хворого й пошепки, майже нечутно, монотонно починає читати текст власне замовляння. Увесь текст читає швидко й ритмічно: «Першим разом, Господнім часом, не сама собою, пречистою Матушкой святою. Пресвята Богородице, йди на поміч. Господи, поможи, благослови. Пречиста Матушка святая, приступи.

Ішов Миколай мостом з кістяним костюм. Зустріла Пречиста та й питає: “Куди Миколай ідеш?” “Іду від младенческого шептати молитвеному, хрещеному (ім'я). Помилуй його, Боже, помилуй (повт. тричі)”.

Ісус, Син Божий, прибувай з воскресною молитвою, з молитвеним, хрещеним (ім'я). Помилуй хрещеного (ім'я) від младенческого, переполох і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повт. тричі).

Матір Божа, Пресвятая Богородице, йди з воскресною молитвою до молитвеного, хрещеного (ім'я). Помилуй хрещеного (ім'я) від младенческого, переполоху і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повт. тричі).

Всі святі, небесні сили прибувайте з воскресною молитвою. Помилуйте хрещеного (ім'я) від младенческого, переполоху

і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повт. тричі). Пантілімін Ізцилітель, ізцилі молитвеного, хрещеного (ім'я) від усяких хвороб, младенчеського, переполоху і зглазу. Помилуй хрещеного (ім'я) від переполоху і зглазу. Помилуй його, Боже, помилуй (повт. тричі)».

Аналізуючи обряд замовляння, слід враховувати, що його структурне, сюжетне й текстове втілення зумовлене особливим завданням лікувальної практики: знахар повинен мати реальний психоенергетичний або парапсихологічний (гіпнотичний, енергетичний) вплив на своїх пацієнтів.

Безсумнівно, обряд замовляння в деяких ситуаціях включає елемент психотерапевтичного впливу, який починає реалізовуватися вже самим фактом звернення хворого до знахаря. Іноді це відбувається в процесі обряду, якщо пацієнт вірить у диво свого зцілення.

Парапсихологічний (гіпнотичний або біоенергетичний) вплив стимулюють у процесі всього обряду замовляння. З огляду на особливу, вироблену впродовж століть традицію його стимулюють специфічно організованим словом. З цим пов'язане особливе віршування тексту замовляння. Його своєрідність викликана ритміко-мелодійною структурою, у яку він повинен укладатися. Цікаво, що при своїй неписаності замовляння значною мірою у формальному плані наближається до речитативу. У кожному разі ритміко-мелодійної схеми тексту завжди дотримуються. Саме з цим, напевно, і пов'язаний основний парапсихологічний вплив.

Сутність гіпнотичного впливу зводиться, імовірно, до того, що знахар, специфічно виконуючи текст замовляння, де цілий ряд однотипних у ритміко-мелодійному аспекті рядків раптом збивається іншим рядком, сам впадає в одну з початкових стадій гіпнозу і робить те саме з пацієнтом. Надалі відбувається передавання інформації або її основної ідеї, закладеної в текст. Можливо, саме в цю мить відбувається телепатичний зв'язок, оскільки самого тексту замовляння майже не чути, і на цьому етапі якимось чином починає діяти біоенергетика.

Власне біоенергетичний вплив знахар може здійснювати різними шляхами. Деякі дослідники акцентують увагу на особливому стані знахаря, який, на їхню думку, може наближатися до трансу чи екстазу.

При цьому, як і в давніх ритуалах, значною мірою активізується енергетичний потенціал людини.

Водночас транс і екстаз призводять до такого психічного стану людського організму, коли відкриваються «надприродні» можливості: можливості сильного впливу тепловою та електромагнітною хвилею, а також, можливо, і деякими більш «тонкими» видами біоенергії⁹.

Таким чином, структура впливу на пацієнта в обряді замовляння складається щонайменше з двох компонентів – психотерапевтичного (телепатичне передавання інформації) і біоенергетичного («механічна біоенергія» + «тонка» енергія). Її багато в чому спричиняє ритміко-мелодійна основа замовлянь; ритмізація при цьому наявна не тільки в тексті, але й пронизує собою все обрядодійство. Невипадково багато дослідників надають ритму важливого значення.

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що обряд замовляння є невід'ємним і цілісним компонентом у традиційній медичній культурі населення Української Слобожанщини.

¹ *Петров В.* Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу) // Берегня. – 1996. – № 1–2. – С. 117.

² *Топоров В. Н.* О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятках. – М., 1988. – С. 8.

³ *Коваленко Г.* О народной медицине в Переясловском уезде Полтавской губернии // Этнографическое обозрение. – 1981. – Кн. 9. – № 2. – С. 141–149.

⁴ *Толстая С. М.* К проблеме комплексного изучения фольклора // Фольклор. Песенное наследие. – М., 1991. – С. 32.

⁵ *Топоров В. Н.* О статусе и природе заговора (теоретический аспект) // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора. Тезисы и предварительные материалы к симпозиуму. – М., 1988. – С. 22.

⁶ *Чистов К. В.* Вариативность и поэтика фольклорного текста (История, культура, этнография и фольклор славянских народов) // IX Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М., 1983. – С. 154.

⁷ *Харитонова В. И.* Заговорно-заклинательный акт в народной культуре восточных сла-

вян // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4. – С. 91–106.

⁸ Харитонова В. И. Восточнославянская приметь и ее исполнители // Фольклор народов РСФСР. Межэтнические фольклорные связи. – Уфа, 1987. – С. 138–148.

⁹ Дубров А. П., Пушкин В. Н. Парапсихология и современное естествознание. – М., 1990. – С. 235–238.